

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ
ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΚΡΥΝΑΡΙΚΙ
ΤΗΣ Ι. Μ. ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Αφορμή για τις παρατηρήσεις μας αυτές αποτέλεσε δημοσιευμένη επιγραφή από τους Β. Κατσαρό και Χ. Παπαστάθη στον πρώτο τόμο του περιοδικού¹ που μας φιλοξενεί. Πρόκειται για την επιγραφή με αύξοντα αριθμό δύο (2), προερχόμενη από το Νέο Μέγα Κώδικα της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, η οποία διαβάζεται ως ακολούθως:

ἐκαινίσθη ἡ Σεβασμία καὶ ἁγία Εἰκὼν τῆς πανσέπτου Θεομήτορος τῆς ἐπικεκλημένης Περιβλέπτου σὺν ταῖς εἰκόσι τιμίου Προδρόμου, Ἰωάννου Θεολόγου, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ἐν μοναχοῖς Θεοδότου, τάχα καὶ θύτου - ἐν ἔτει ζωκζ´! Ἰνδικτιῶνος ιβ´. [1319].

Η παραπάνω επιγραφή είναι —όπως φαίνεται— ευκολονόητη. Θα μπορούσαμε, όμως να προχωρήσουμε σε μερικές λεκτικές παρατηρήσεις. Η λέξη «εκαινίσθη», που αποτελεί τον αόριστο του ρήματος καινίζω² εξηγείται σύμφωνα με αρκετά λεξικά, ως δημιουργώ κάτι καινούργιο ή ασυνήθιστο. Η λέξη «εικόν», εδώ, αφορά προφανώς την έννοια της απεικόνισης έμψυχου όντος ή άψυχου αντικειμένου. Η έννοια του «θύτης» πρέπει να είναι μεταφορική, αναφερόμενη στο πρόσωπο που έκανε την προσφορά αυτή, δηλαδή στο μοναχό Θεόδοτο. Η επιγραφή αυτή αναφέρεται στη δημιουργία μίας αγίας παράστασης (εικόνας σύμφωνα με το κείμενο) με την Παναγία, που φέρει την προσωνυμία Περιβλεπτος, τον Ιωάννη Πρόδρομο και τον Ιωάννη Θεολόγο, με συνδρομητή και χορηγό το μοναχό Θεόδοτο. Έτος κατά το οποίο έγινε η παράσταση μας φέρεται το έτος ζωκζ´ από κτίσεως κόσμου που αντιστοιχεί με το 1319. Η υποσημείωση των συγγραφέων που σχολιάζει την επιγραφή είναι ότι με πιθανότητα χρονολογεί παλιές φορητές εικόνες του καθολικού³.

Στην είσοδο που οδηγεί στον πρώτο νάρθηκα —τον επονομαζόμενο και Ενάτη⁴— στη βόρεια πλευρά της νότιας στοάς του καθολικού της Ι. Μονής

1. Β. Κατσαρό - Χ. Παπαστάθη, «Ο "Νέος Μέγας Κώδικς" τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Σερρών», Πρόδρομη Ἀνακοίνωση, Σερραϊκά Ἀνάλεκτα, τόμος Α´, 1992, σ. 186.

2. Βλ. σχετικά G.W.H. Lampe D.D., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, σ. 692. Δ. Δημητράκου, *Μέγαν Λεξικόν ὀλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τόμος Ζ´, 1964, 3527.

3. Β. Κατσαρό - Χ. Παπαστάθη, *ό.π.*, σ. 215 σημ. 94.

4. «Ενάτη» ονομάζεται στη μοναστική ορολογία ο πρώτος νάρθηκας του καθολικού, όπου

1. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Μακρυναρίκι. Τοιχογραφία Θεοτόκου Περιβλέπτου.

Τιμίου Προδρόμου Σερρών, τη γνωστή ως Μακρυναρίκι⁵, μέσα σε τυφλό, αβαθές τόξο (υπέρθυρο) απεικονίζεται η ακόλουθη παράσταση (Εικ. 1):

Σε σκούρο γαλάζιο βάθος, στο μέσο εικονίζεται η Παναγία ένθρονη, κρατώντας στην αγκαλιά της το μικρό Χριστό, ο οποίος ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί στο αριστερό κλειστό ειλητάριο που στηρίζει στο γόνατό του. Η Θεοτόκος φορεί χιτώνα σκούρου γαλάζιου χρώματος και μωβ μαφόριο που στολίζεται με τα γνωστά αστερόμορφα, χρυσά κοσμήματα στους ώμους και στον κεφαλόδεσμο. Το μαφόριο, κάτω, καταλήγει σε χρυσά κρόσια. Ο μικρός Χριστός φορεί χρυσορόδινο ιμάτιο στο οποίο διακρίνονται χρυσοκονδυλιές. Ο ξύλινος, σταρόχρωμος θρόνος είναι πολυτελέστατος, αποτελώντας ένα είδος ανακλίντρον. Φέρει καμπύλο ερεισίνωτο και πλατύ πλαίσιο γύρω στην περιφέρεια, πάνω στο οποίο είναι τοποθετημένη ακτινωτά σειρά επιμήλων. Στο πλαϊνό αριστερό μέρος είναι χωρισμένος σε τρία τμήματα που αποτελούν ισάριθμα διάχωρα, ενώ στη κάτω μπροστινή όψη διατάσσεται σειρά από κίονες. Το μαξιλάρι πάνω στο οποίο κάθεται η Παναγία είναι πρασινογάλαζο.

Δεξιά εικονίζεται όρθιος, στραμμένος προς τη Θεοτόκο ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ντυμένος μηλωτή με κοντά μανίκια και γκριζόλενκο ιμάτιο, με τα χέρια σε στάση δέησης.

Αριστερά παριστάνεται ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, στραμμένος και αυτός προς το μέσο, φορώντας λευκό χιτώνα και ιμάτιο, με χρυσό σήμα στον

ο ιερέας αναγιγνώσκει την ενάτη ώρα πριν από τον Εσπερινό. Βλ. σχετικά Α. Στρατή, *Η Μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989 (οδηγός έκδ. ΤΑΠ), σ. 11.

5. Για το Μακρυναρίκι βλ. σχετικά Α. Στρατή, *ό.π.*, σ. 12.

ώμο. Το δεξί, γυμνό χέρι ακουμπά στο πηγούνι, ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό Ευαγγέλιο με πολυτελή στάχωση.

Κάτω δεξιά, πολύ κοντά στο θρόνο της Παναγίας, υπάρχει μορφή μοναχού με καφέ μανδύα και μαύρο επανωκαλύμμαχο, γονατιστή με τα χέρια ανοικτά σε δέηση.

Οι επιγραφές που σώζονται είναι οι ακόλουθες:

Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(ΕΟ)Υ / Η ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ - Ο ΑΓ(Ι)ΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) / Ο ΠΡ(Ο)-ΔΡ(Ο)ΜΟΣ - Ο ΑΓ(Ι)ΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) / Ο ΘΕΟΛΟΓ(Ο)Σ.

Το εσωράχιο του τόξου φέρει διακόσμηση από δύο συμπλεκόμενες ταινίες, εναλλάξ ρόδινου και ώχρας, σε γαλάζιο βάθος που σχηματίζουν ρόμβους και δημιουργούν την εντύπωση βάθους και προοπτικής. Στο ενδιάμεσο των είναι τοποθετημένο από ένα χρυσό κόσμημα σε σχήμα τετράφυλλου ρόδακα.

Ο Α. Ξυγγόπουλος στο βιβλίο του «Αί τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας»⁶, Θεσσαλονίκη 1973, πιστεύει πως η γονατιστή μορφή του μοναχού ταυτίζεται με τον ηγούμενο Γαλακτίωνα, επί της ηγουμενίας του οποίου έγινε ο τοιχογραφικός διάκοσμος του δεύτερου στρώματος του Μακρυναρικού (1630)⁷. Ο μοναχός αυτός αναφέρεται ως ηγούμενος της μονής σε έγγραφα από το 1622 ως το 1654⁸.

Ο Σερραϊός λόγιος και μελετητής Νατάλης Πέτροβιτς, σε μελέτη του, τονίζει τα ακόλουθα⁹: *....παράρτημα τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ εἶναι τὸ λεγόμενον «Μακρυναρικόιον», τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι φέρουν εἰκονογραφίας παλαιότερας τοῦ 1630. Ἐπὶ τῆς θύρας εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς Περιβλέπτου Θεοτόκου καθημένης ἐπὶ θρόνου καὶ ἐχούσης ἐκατέρωθεν τὸν Ἰωάννην τὸν Θεολόγον καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον. Κάτω δεξιὰ γονατιστὸς φέρεται πιθανῶς ὁ κτήτωρ Ἰωάννης.*

Η εικονογραφική εξέταση της παράστασης αυτής, αλλά και η εν γένει απόδοσή της μας οδηγούν, χωρίς αμφιβολία, σε χρόνους παλαιότερους του 1630.

Ο τύπος της Παναγίας Περιβλέπτου είναι σχετικά σπάνιος στην εικονογραφία. Στην ομώνυμη εκκλησία της Αχρίδας που είναι γνωστή ως Άγιος Κλήμης (τέλη 13ου - αρχές 14ου αιώνα) εικονίζεται η Παναγία Περιβλεπτος με το Χριστό και τον άρχοντα Ostoya Rajakonιτς, σε κόγχη¹⁰. Ο άρχοντας αυτός πέθανε το 1379 ή 1380. Στην παράσταση αυτή ο θρόνος είναι παρόμοιος με εκείνον της παράστασής μας. Το επίθετο της Θεοτόκου *Περίβλεπτος*

6. Α. Ξυγγόπουλου, *ό.π.*, σ. 75-76 (όπου και γίνεται περιγραφή της παράστασης).

7. Για όλες τις τοιχογραφίες βλ. Ά. Στρατή, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος τοῦ Μακρυναρικού στο καθολικό τῆς Ἱ. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών», Διεθνές Συνέδριο «Οἱ Σέρρες καὶ ἡ περιόχῃ τους ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ μεταβυζαντινὴ κοινωνία», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Ὀκτωβρίου 1993, Περιλήψεις τῶν ἀνακοινώσεων, σ. 27. Για εκτενέστερη παρουσίαση των τοιχογραφιών του δευτέρου στρώματος του Μακρυναρικού βλ. τῆς ἰδίας, *ό.π.*, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου* (υπὸ ἐκδόσει).

8. A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, σμ. 15.

9. Ν. Ἐμ. Πέτροβιτς, «Ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 5 (1969), σ. 199.

10. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, III (1962), XV pl. 19. 1, 2.

δέν είναι πολύ συχνό.

Στη βιβλιογραφία είναι γνωστές δύο εικόνες με την Παναγία Περιβλεπτο: α) Η αμφιπρόσωπη εικόνα του Εθνικού Μουσείου Αχρίδας, με την Παναγία Περιβλεπτο στην κύρια όψη και τα Εισόδια της Θεοτόκου στη δεύτερη, χρονολογημένη στις αρχές του 14ου αιώνα¹¹ και β) η εικόνα του Zagorsk, Troice-Sergieva Lavra (Ρωσία) με την ομώνυμη Παναγία, του όψιμου 14ου αι.¹².

Με την επωνυμία *Περιβλεπτος* αναφέρονται τα ακόλουθα μοναστήρια: α) στην Κωνσταντινούπολη η γνωστή μονή, σήμερα κατεστραμμένη, που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Γ' Αργυρό, το 1030¹³, β) στη Θεσσαλονίκη, Μονή Θεοτόκου της Περιβλέπτου, η οποία δε σώζεται σήμερα, κτίσμα γνωστό ήδη από το 12ο αιώνα¹⁴, γ) η γνωστή και σωζόμενη ως σήμερα, Μονή της Παναγίας Περιβλέπτου του Μυστρά, κτίσμα της παλαιολόγειας αναγέννησης¹⁵.

Ο εντυπωσιακά μεγαλοπρεπής και πλούσια στολισμένος θρόνος της Παναγίας είναι σχετικά σπάνιος στην εικονογραφία, τόσο στη μνημειακή ζωγραφική όσο στις φορητές εικόνες και εικονογραφημένα χειρόγραφα. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα από τη μεγάλη ζωγραφική:

α) Νεκρική τοιχογραφία (1290) αρκοσολίου Πόρτα Παναγιάς στην περιοχή Τρικάλων¹⁶.

β) Θεοτόκος Ευαγγελισμού Χριστού Βεροίας (1315)¹⁷.

γ) Θεοτόκος Ευαγγελισμού παρεκκλησίου Αγ. Ευθυμίου (1302-1303) στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹⁸.

δ) Θεοτόκος Ευαγγελισμού Αγίου Γεωργίου (αρχές 15ου αι.) στα Πραστειά Σιδηρούντας Χίου¹⁹.

Παραθέτουμε επίσης μερικά παραδείγματα από τις φορητές εικόνες:

11. V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, σ. 87, 88, πίν. X, XXXIV (αρ. 8), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

12. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, σ. 424 σημ. 113, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. Βλ. σχετικά G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, tome III, σ. 95-96 (ιστορία της ίδρυσης της μονής) και V. Djurić, *ortreti na poveljama vizantijskih i srpskih Vladara, Zbornik filozofskog fakulteta*, VIII-I, Beograd 1963, Melanges V. Novak, σ. 251-269, 271 (προσωπογραφίες των ιδρυτών Ρωμανού Γ' και της συζύγου του που ήταν ζωγραφισμένες στην είσοδο του ναού, με τη Θεοτόκο προστάτιδα της μονής).

14. Βλ. σχετικά Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 36, 357, 358.

15. Βλ. σχετικά M. Chatzidakis, *Mistra. La cite medievale et la forteresse*, Athènes 1981, σ. 73-89 (σύντομη περιγραφή του μνημείου και των τοιχογραφιών).

16. A. Tsitouridou, «Les Fresques dans l'eglise de la Porta Panagia», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, II B, σ. 873, πίν. 9.

17. Βλ. Σ. Πελεκανίδου, *Καλλιέργης, όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, 'Αθήνα 1973, πίν. 11, 15.

18. Για πληρέστερη εξέταση των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου βλ. σχετικά Th. Gouma-Peterson, *The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style, The Twilight of Byzantium* (ed. Sl. Ćurčić - D. Mouriki), σ. 111-129, εικ. 1-50 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), εικ. 8 (παράσταση Θεοτόκου Ευαγγελισμού).

19. X. Κουλάκου, «Ο Ναός του 'Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά Σιδηρούντας Χίου», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος Α' (1982-1983), σ. 50, εικ. 9-10.

α) Εικόνα Μαβρογορδάθου (1515), συλλογής Ελένης Σταθάτου στην Αθήνα²⁰.

β) Εικόνα Παναγίας Ελεούσας με τη δωρήτρια (τρίτο τέταρτο του 14ου αι.) Korcula Κροατίας²¹.

γ) Εικόνα Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας «Ἐπί σοί Χαίρει» (16ος-17ος αι.). Μονής Αρχαγγέλων Lesnovo Σερβίας²².

Πορτραίτα μοναχών, όπως και άλλων προσώπων, χορηγών ή δωρητών είτε εκκλησιαστικών είτε κοσμικών αρχών εικονίζονται πολύ συχνά στη βυζαντινή και κυρίως στη μεταβυζαντινή τέχνη²³. Η παράσταση του υπέρθυρου του Μακρυναρικίου με το γονατιστό μοναχό που δέεται στην Παναγία, όπως και οι όρθιοι άγιοι, είναι κοινή στη ζωγραφική. Μπορούμε να παραθέσουμε μερικά παραδείγματα από την Καστοριά, Κρήτη, Κύπρο και Σερβία. Οι παριστανόμενοι άγιοι Ιωάννης Προδρόμος²⁴, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένο το ονομαστό αυτό μοναστήρι των Σερρών και Ιωάννης Θεολόγος εικονίζονται σύμφωνα με τον καθιερωμένο εικονογραφικό τους τύπο, όπως παραδίδεται από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά²⁵.

Η τεχνοτροπική εξέταση κρίνεται ανεπαρκής επειδή από πρώτη ματιά φαίνεται πολύ πιθανό πως έχουν γίνει αρκετές επιζωγραφήσεις στην τοιχογραφία που εξετάζουμε. Δεν μπορεί να λεχθεί γι' αυτό οτιδήποτε με βεβαιότητα, αν δεν γίνουν λεπτομερείς έρευνες και εργασίες καθαρισμού και συντήρησης.

Μετά την παραπάνω εξέταση, οδηγούμαστε ανεπιφύλακτα στην ταύτιση της παράστασης της Θεοτόκου Περιβλέπτου με τους αγίους και το μοναχό με την επιγραφή του Νέου Μέγα Κώδικα Σερρών. Η τοιχογραφία μας πρέπει σύμφωνα με την επιγραφή να χρονολογηθεί το 1319 και αποτελεί προσφορά του μοναχού Θεόδοτου, ο οποίος ανήκε προφανώς στη μοναστική κοινότητα της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως το 15ο ή το 16ο αιώνα, η τοιχογραφία θα επιζωγραφήθηκε και μόνο η αφαίρεσή της θα οδηγήσει στη διατύπωση πειστικών και στέρεων συμπερασμάτων.

Έτσι η τοιχογραφία που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου προς την Ενάτη του Μακρυναρικίου του Καθολικού της Μονής, σύμφωνα με την εικονογραφική κυρίως ανάλυση και απόλυτη ταύτιση των προσώπων με την επιγραφή που δημοσιεύτηκε πρόσφατα, ανήκει στον αρχικό τοιχογραφικό διάκοσμο, επί ηγουμενίας Ιωαννικίου. Ο Α. Ξυγγόπουλος δεν πρέπει να έχει δίκιο όταν χρονολογεί την παράσταση στο 17ο αιώνα μαζί με τις τοιχογραφίες που έγιναν το 1630 και ταυτίζει το μοναχό με τον ηγούμενο Γαλακτίωνα.

20. Α. Ξυγγόπουλου, *Συλλογή Ελένης Σταθάτου*, πίν. 1, σ. 3-4.

21. V. Djurić, *Icônes de Yougoslavia*, ό.π., σ. 111, αρ. 46, πίν. LXV.

22. K. Balabanov, *Ikone iz Makedonije*, Beograd-Skopje 1969, εικ. σ. 65, κείμενο σ. LVIII.

23. Για σχετικά παραδείγματα βλ. T. Velmans, «Le portrait dans l'art des Paléologues», *Art et Société à Byzance sous les Paleologues*, *Actes du Colloque organisé par l'association internationale des Études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, Venise 1971, σ. 130-132, εικ. 34, 52, 53.

24. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, Πετρούπολις 1909, σ. 261 και σποραδικά.

25. Ὁ.π., σ. 150 παρ. 13.

Έπειτα από τις σκέψεις αυτές πιστεύουμε πως στον κατάλογο των τοιχογραφιών της παλαιότερης ομάδας, που έγιναν επί ηγουμενίας Ιωαννικίου (1300-1333) στην Ενάτη του Καθολικού της Μονής Προδρόμου Σερρών²⁶, πρέπει να προσθέσουμε και την τοιχογραφία της Θεοτόκου Περιβλέπτου με τους αγίους και το μοναχό Θεόδοτο.

26. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, *ό.π.*, σ. 1, 9-13, *έγχρ. πίν. Α-Β, 3-8*. Επίσης Α. Στρατή, *ό.π.*, σ. 12. Το 1986 σε εργασίες συντήρησης και εξωραϊσμού της μονής αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες που ανήκουν στο παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης του καθολικού. Βλ. Χ. Μπακιρτζή, «Αρχαιολογικά Χρονικά», ΑΔ 41 (1986), σ. 186. Α. Στρατή, «Αρχαιολογικά Χρονικά», ΑΔ 42 (1987), σ. 460.